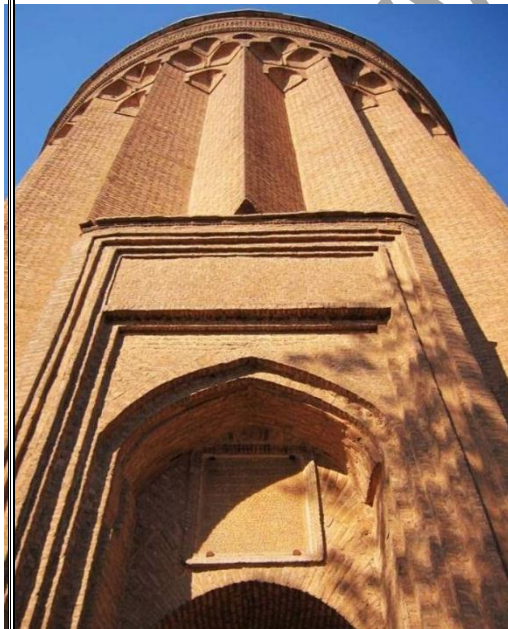
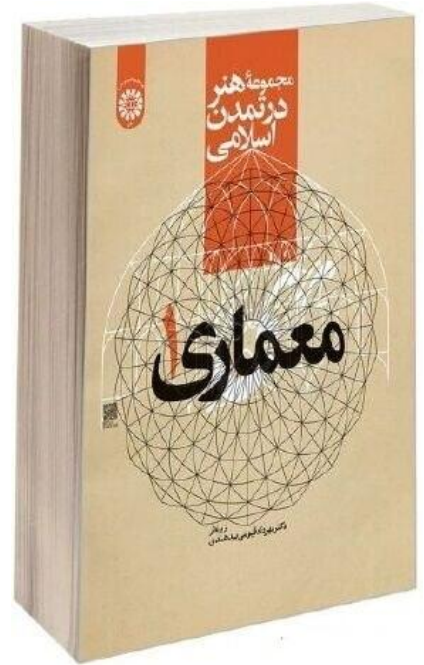
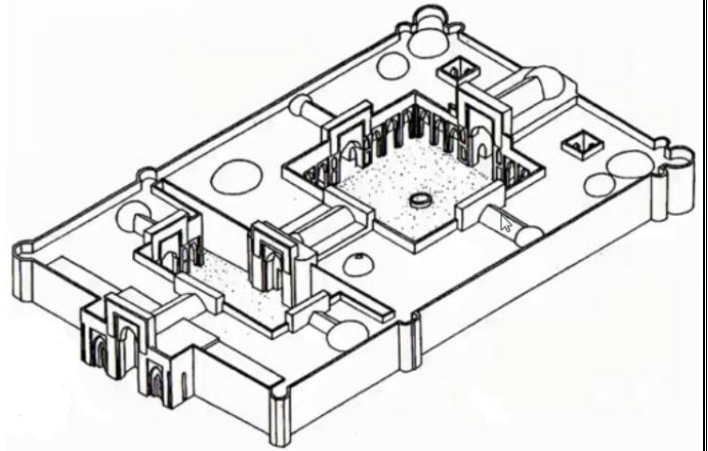

" خلاصه کتاب مجموعه هنر در تمدن اسلامی - جلد اول "

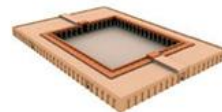
" معماری سلجوقیان "

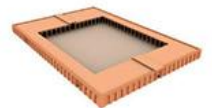
دوره سلجوقی دوم

دوره سلجوقی اول

دوره آل بویه

مسجد در قرن سوم

دوره قاجار

دوره صفویه

دوره ایلخانی

معماری روزگار سلجوقیان :

سلجوقیان شاخه ای از ترکمانان غز بودند که در **سده چهارم** در دشت های خوارزم و مرزهای شمالی قلمروی ساسانیان، پدید آمدند¹ و به اسلام گرویدند. البته ایشان پیش از این جزء غلامان بودند در دستگاه خلافت عباسی و سامانیان و به تدریج قدرت یافتند. به طوریکه در سال 421 ه.ق طغرل بیگ و برادرش، مسعود غزنوی را شکست دادند و به خراسان مسلط شدند.

آلب ارسلان و ملک شاه به ترتیب پسر و نوه طغرل بودند. در زمان این دو حاکم با وزارت خواجه نظام الملک طوسی، سلجوقیان در اوج قدرت بودند. مهم ترین فتح اسلامی بعد از اولین فتوحات اسلامی نیز در زمان آلب ارسلان صورت گرفت. او در سال 463 ه.ق سپاه رم را در ملازگرد شکست داد و بخش های وسیعی از شرق و مرکز آناتولی را فتح کرد.

ملک شاه نیز توانست بر دمشق تسلط یابد و حکومت سلجوقیان را در شام پایه گذاری کند. به عبارتی در مدت نیم قرن، سلجوقیان از سیحون تا شام و آناتولی را تسخیر کردند. مرگ ملک شاه، پایان دوره طلایی سلجوقیان بود. چرا که بعد از حکومت پسر ملک شاه، سنجر، قلمروی سلجوقیان در شرق ایران میان خوارزمشاهان و غزان تقسیم شد. اما غرب ایران همچنان در دست سلجوقیان بود تا اینکه در سال 590 ه.ق به دست خوارزمشاهان، فتح شد؛ که با حمله مغول به ایران، حکومت خوارزمشاهان نیز به پایان رسید.

سلجوقیان² نیز مانند سامانیان از وزیران ایرانی در دربار و امور سیاسی خود استفاده می کردند. در دو سده 5 و 6 شمار زیادی از دانشمندان و شعرا را داریم. فردوسی، عطار، ناصر خسرو، ابوسعید ابوالخیر، غزالی، فخر رازی، غزالی، نظامی ... در این دو سده در شکل گیری آنچه "هنر ایران" می شناسیم، نقشی محوری داشته است. به ویژه در سال های پایانی حکومت سلجوقیان، زبان مشترکی در هنر هایی مانند کتاب آرای، فلزکاری و سفالگری شکل گرفته بود.

نکته : ویژگی های بناهایی که به حمایت سلاطین سلجوقی برپا شده است، در بناهای قبل و بعد از آنان نیز وجود دارد. به عبارتی نمی توان برای معماری دوره سلجوقیان، ویژگی های ممیز و شاخصی را شمرد که آن را به وضوح از معماری دوره سامانیان و غزنویان و زیاریان و خوارزم شاهیان متمایز کند.

¹ به اذن سلطان محمود غزنوی، سلجوقیان در پایان سده چهارم، از آب جیحون گذشتند و وارد خراسان شدند، که این جریان سرازیر شدن ترکان از ترکمنستان به ایران، با سلطه سلجوقیان سرعت گرفت.

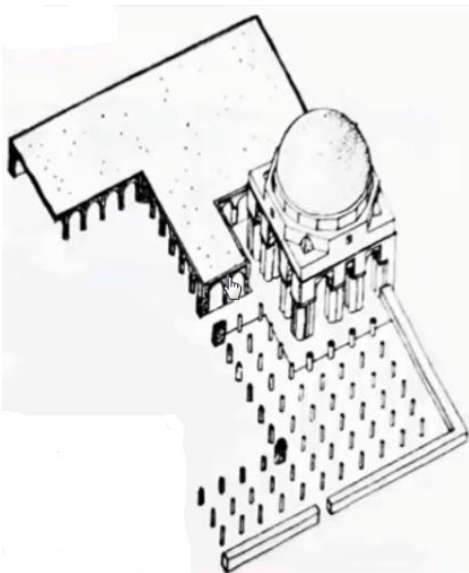
² سلجوقیان به چند شاخه سلجوقیان کرمان، رم، آذربایجان، عراق، شام و جزیره تقسیم شدند. که برخی از این شاخه ها را به نام اتابکان می شناسیم.

آثار معماری :

طرحی نو در بنای مسجد :

ترکیب گنبدخانه و ایوان و شبستان /چهل ستون در طرح مساجد، از این دوره رواج یافت. نمونه کامل این طرح، که حاصل هم نشینی صحن و ایوان و گنبدخانه در محور قبله است و طرحی است که در تعدادی از بناهای دوره ساسانی سابقه دارد^۳، از این دوره به معماری مساجد راه یافت. این مهم ترین تحول در طرح مساجد ایران بود و الگویی پدید آورد که مشخصه مساجد رسمی ایران شد.

در این دوره به تعدادی از مساجد شبستانی قبلی، مانند مسجد جامع اصفهان، جامع اردستان و ساوه گنبدخانه ای اضافه کردند و بعدها در میانه هر ضلع صحن، ایوانی ساختند. نخستین این گنبدها، گنبد نظام الملک در مسجد جامع اصفهان بود (حدود 480 م.ق). برای این کار چند ستون شبستان طرف قبله را برداشتند و به جای آنها گنبدی برپا کردند که از یک طرف به دیوار قبله و از سه طرف دیگر بر هشت ستون بزرگ، سوار است. (قطر گنبد 15 متر) به این ترتیب، گنبدخانه به صورت کوشکی مستقل، درآمد و تا مدتی با سایر بخش های مسجد پیوند و ارتباط نداشت^۴ و شامل نماسازی و کتیبه ای بود که دورتادور آن می چرخید؛ در این دوره گنبدخانه ایوان نداشت.

گنبد نظام الملک

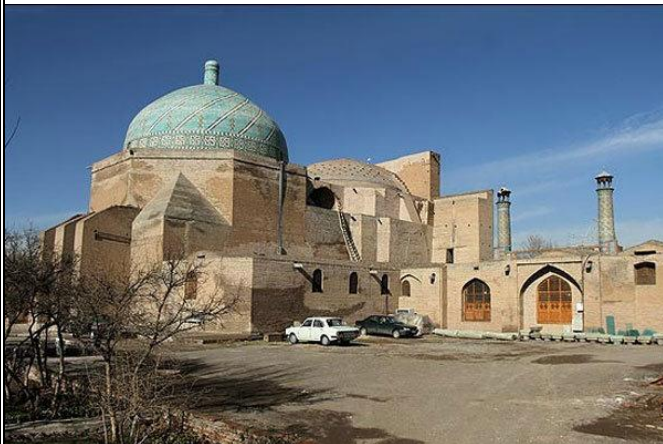

فضای زیر گنبد نظام الملک، گوشه سازی پتکانه

³ در بناهایی مانند قلعه دختر یا کاخ آشور.

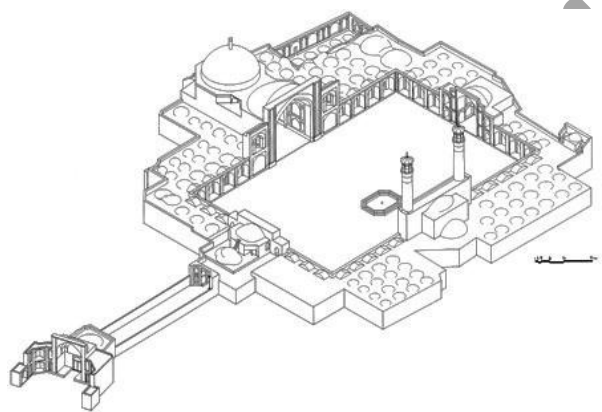
⁴ شاید مقصود ای ویژه سلطان بوده است.

به طور کلی در دوره سلجوقیان، شروع چهار ایوانی مذهبی را داریم که ابتدا در مدارس (قرن پنجم) و سپس در مساجد (قرن ششم) ظاهر می شود. همچنین برای اولین بار در این دوره، سلسله مراتب ایوان منتهی به گنبدخانه مذهبی را شاهدیم^۵. علاوه بر این، در این دوران برای اولین بار مدارس از مساجد مستقل می شوند. همچنین مسجدسازی با الگوی چهارایوانی از قرن ششم ه.ق آغاز می شود. از لحاظ تزئینات، برای اولین بار در دوره سلجوقیان، ترکیب کاشی و آجر (مَعْقِلی) را داریم.

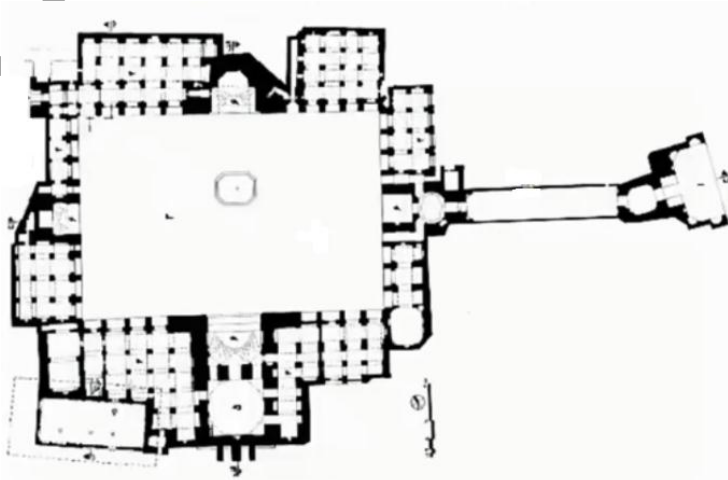

مسجد جامع قزوین (509-500 ه.ق):

بعد از مسجد اصفهان، به مسجد جامع قزوین هم گنبدخانه ای اضافه کردند و ساخت این گنبدها به ویژه در شهرهای اصفهان به جریانی قدرتمند تبدیل شد و به مساجد گلپایگان و پرسیان و اردستان و زواره رسید.

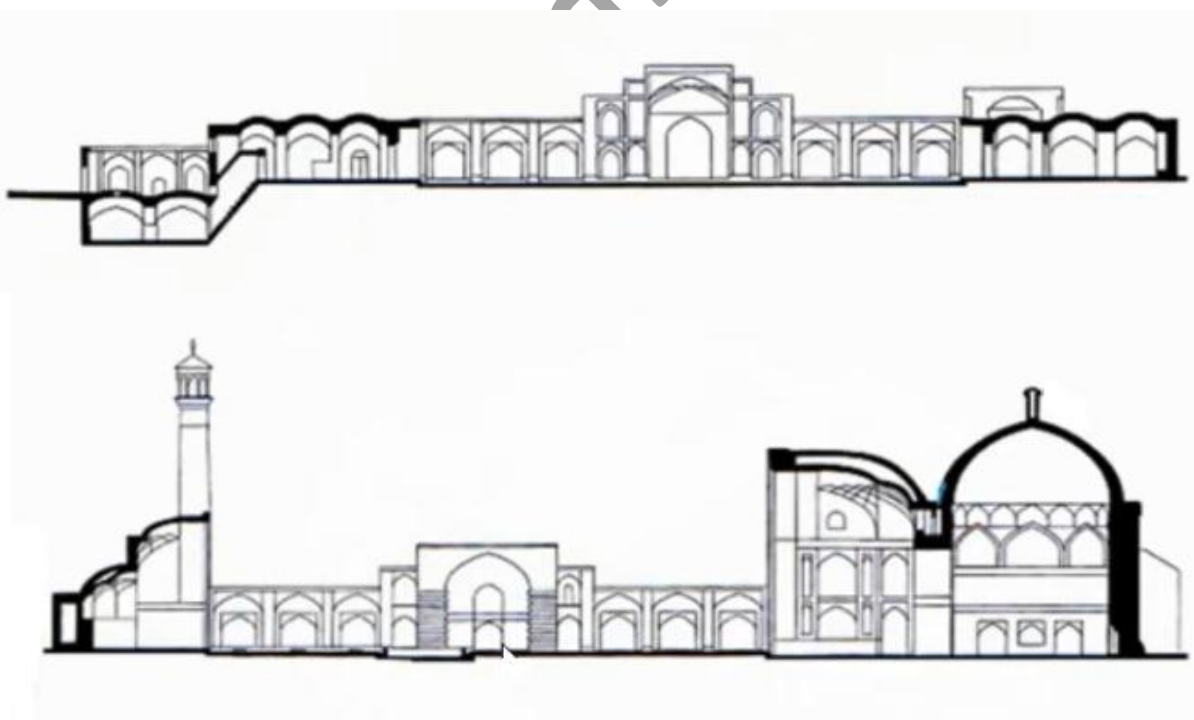
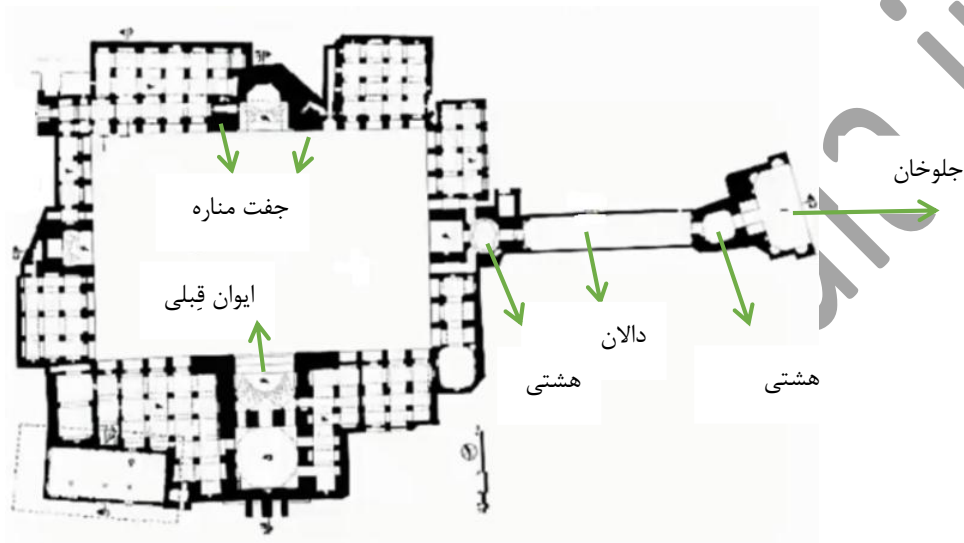

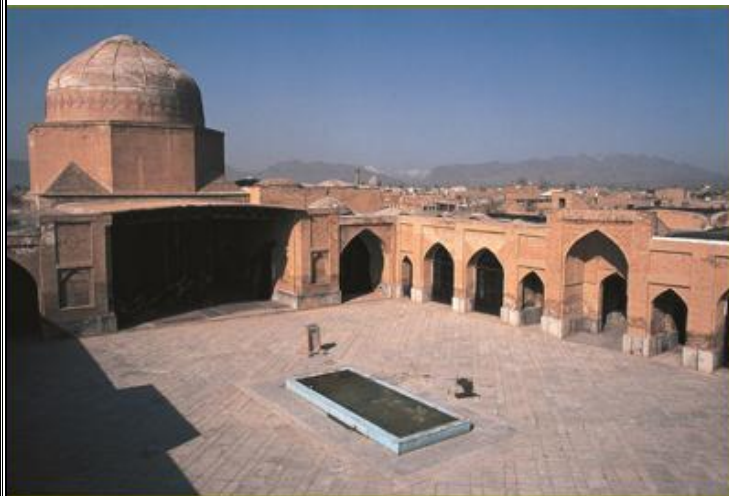
پلان و سه بعدی مسجد جامع قزوین

^۵ ایوان منتهی به گنبدخانه برای اولین بار در دوران ساسانی و در قلعه دختر ظاهر شد؛ سپس در آتشکده اذرگشنسب و کاخ لشکری بازار نیز ظاهر شد؛ اما در دوران سلجوقی برای اولین بار در مساجد ظاهر شد.

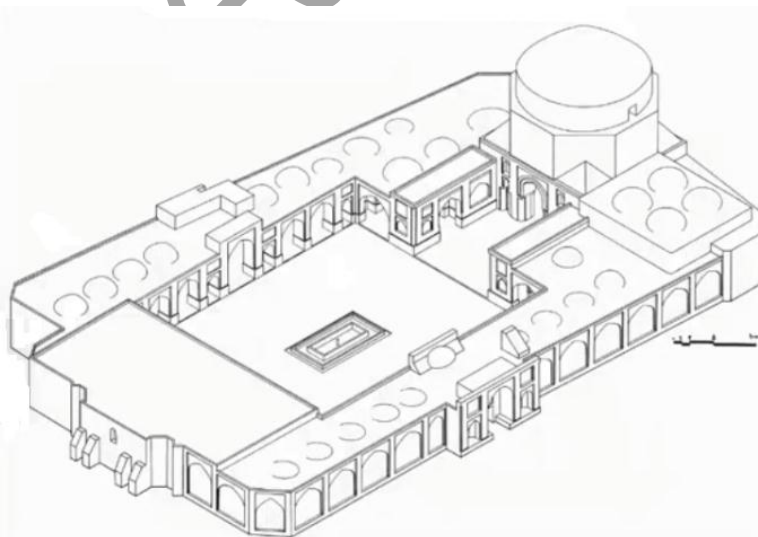
چهار دوره مهم در این مسجد وجود دارد: **بنی عباس، سلجوقی، صفوی و قاجار**. ساخت مسجد اولیه به دوران عباسیان باز می‌گردد که در سال 192 ه.ق بر روی یک آتشکده ساسانی ساخته شد. یکی از ایوان‌های آن (ایوان شرقی) و گنبدخانه آن در زمان سلجوقیان ساخته شد و سه ایوان دیگر در زمان صفویان ساخته می‌شود. این مسجد یک ایوان شهری دارد که متعلق به دوره قاجار است. نکته جالب توجه در این مسجد این است که جفت مناره آن در سمت ایوان شمالی است و نه ایوان قبلی (جنوبی). کاشی کاری روی گنبد نیز متعلق به دوره صفوی است. این مسجد از طریق یک جلوخان و دو دالان به فضای شهری می‌رسد.

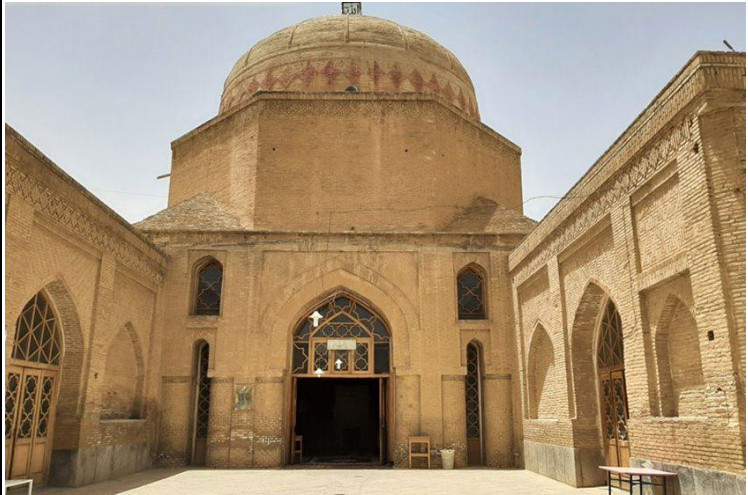

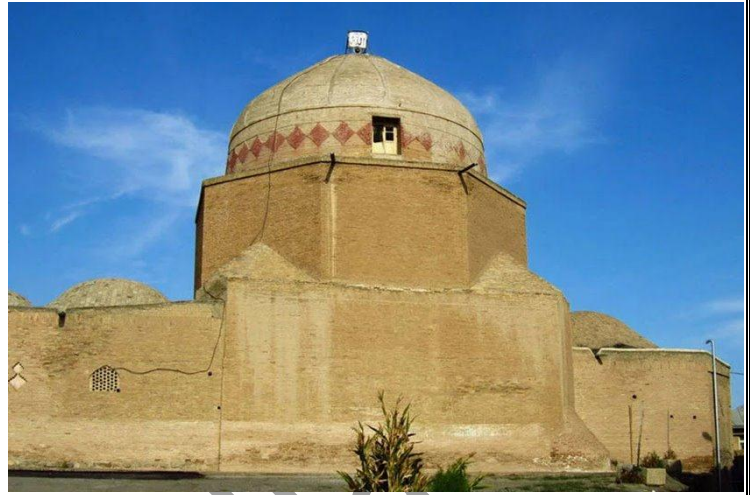
مسجد جامع گلیایگان، 25-512 ه.ق، گلیایگان اصفهان :

ارکان این مسجد عبارتند از میان سرای مهتابی دار، یک مناره و یک گنبد (تکپوش ترکیب)، دو ورودی. این مسجد بدون ایوان است. در واقع جلوی گنبدخانه یک ایوان داشته، اما در حال حاضر سقف ایوان ریخته و به مهتابی تبدیل شده است. گنبد و این مهتابی متعلق به دوره سلجوقی است و بقیه اجزاء مسجد متعلق به دوران قاجار است. **مسجد جامع گلیایگان، مسجدی مهتابی دار** است که مهتابی به گنبدخانه منتهی می شود.

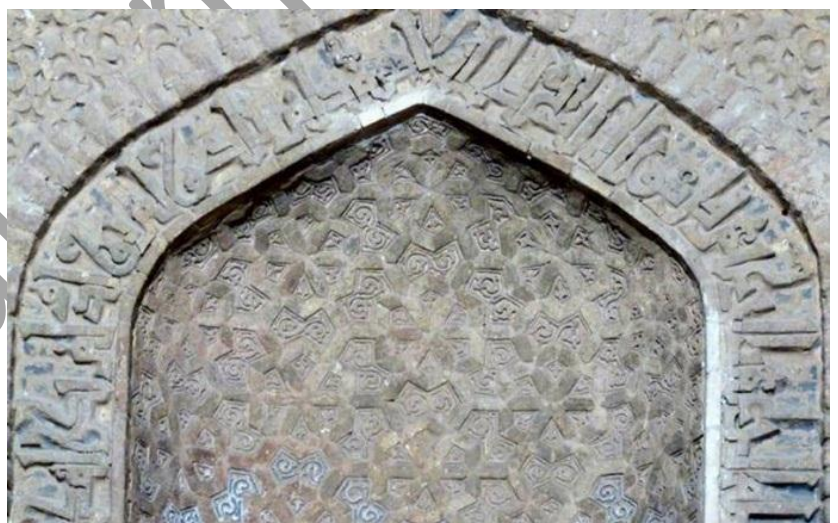
گنبدخانه به همراه مهتابی

گنبدخانه (سلجوقی) از بیرون

گوشه سازی سه کنج با پوشش مقرنس

بخشی از محراب مسجد